

нерідко створювались правові комісії, які складались з осіб — знатоків традиційного права та суддів, використовувались опитування інформаторів — місцевих знавців звичаїв, судова практика, опис правових норм в етнографічних працях, записки місіонерів, мандрівників. Як вірно підкреслює І. Сілицина, подібні свідоцтва «інколи єдині письмові документи доколоніального минулого, і тому вони набувають особливої цінності. В епоху європейської колонізації в багатьох районах Африки руйнувались царства, гинули міста і центри торгівлі, занепадала попередня структура суспільства. Записки мандрівників зберігають безцінні дані про життя зниклих цивілізацій, і зокрема про створені ними правові системи»¹.

Надійшла до редколегії 09.12.96

С. Д. ЦАЛІН, доц. НЮА України

ПРО МЕТОДОЛОГІЮ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СВОБОДИ ВОЛІ В СОЦІАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Наш час насичений подіями епохального значення, які постійно спонукають звертатися до фундаментальної філософської проблеми буття людини — співвідношення детермінізму і свободи волі. Давність цієї проблеми і та обстановка, що до неї доводиться повертатися кожному новому поколінню, що в історичному минулому і в сучасності припускалося та продовжує припускатися множинність різних підходів, що самі ці підходи швидко доводять до різноманіття практичних рішень в усіх сферах і на усіх рівнях суспільного життя, — усе це свідчить про невідбутню і невичерпну актуальність її дослідження. Особливу актуальність їй надає унікальна історична ситуація, а саме: відродження української незалежної державності та можливість скористатися досвідом зрілих демократичних суспільств для оптимізації державного будівництва, утвердження гуманістичних цінностей та впевненого входження у ХХІ століття як рівноправного члена світового співтовариства.

Значущість дослідження проблеми свободи волі і детермінізму визначається не тільки тим, що до неї доводилося звертатися практично усім великим мислителям, політичним діячам та юристам, котрі усвідомлювали свою відповідальність перед суспільством, яке вони представляли, за долю цих суспільств. Незалежно від соціального становища, освіти та

¹ Силицина И. Е. Обычай и обычное право в современной Африке. М., 1978. С. 108.

віку, кожній людині, хай і з різним ступенем глибини і ефективності, доводиться замислюватися про сутність і межі своєї свободи волі. Вже у самій елементарній дилемі: чи є людина зовнішньо детермінованим «соціальним атомом» або вона володіє можливістю самовизначення в рішеннях і самостійності в діях — простежується її взаємозв'язок із з'ясуванням смислу життя, орієнтацією в природному та соціальному оточенні, а в кінцевому рахунку із сутнісним ядром діяльності окремих людей, соціальних груп та цілих суспільств.

Проблема свободи волі є фундаментальною й для філософії права, оскільки від її вирішення залежить юридико-світоглядна спрямованість загальної теорії права, а потім й теорій окремих галузей права. В самій же філософії права принципіально розрізняються два основних полюси: соціетарно-етатистський (Платон, Гегель, Маркс) та ліберально-персоналістичний (Т. Джефферсон, Ф. фон Хайек, Р. Дворкін). Підставою такої поляризації стає юридичне тлумачення опозиції «людини для себе» і відповідних правових гарантій реалізації її свободи волі в обсязі, що постійно розширюється, з одного боку, та тлумачення людини як «людини для інших», споконвічно жорстко детермінованої соціальними умовами і по мірі її життя усе сильніше детермінованої зовнішніми соціально-правовими умовами. У будь-якому із цих випадків питання про свободу волі виходить за окремі галузеві межі (скажімо, кримінальне право, де свобода волі корелюється зі ставленням) в гранично загальне правове поле, яке включає цивільні правовідносини і самі принципи формування конституційного порядку в суспільстві.

Отже, на різних полюсах проблемного поля свободи волі і детермінізму знаходяться спроби тлумачити людину як цілком завдану природними та соціальними параметрами змінну або як абсолютно незалежного і цілком зіставленого у своїй спонтанності з Богом, анархічного (тобто «некерованого») індивіда. Зовнішній дискурсивний простір, маркований цими опозиціями, заповнюється більш чи менш правдоподібними роз'ясненнями швидкозмінюваних, але в основних моментах відносно стандартних ситуацій. Завдяки структурній інваріантності цих ситуацій, калейдоскопічна строкастість рішень не виключає важливості їх типологізації.

В наукових дослідженнях звичайно прийнято вказувати праці тих авторів, які вже зверталися до розгляду зазначеної проблеми. У нашому випадку робити це надзвичайно складно, оскільки довелося б перелічити не тільки усіх відомих філософів, юристів, політиків, релігійних реформаторів, а й вказати багатьох менш відомих у світовій культурі вчених, які створювали своєрідну ауру навколо тих чи інших

концепцій, котрі уявлялися значущими у відповідних історичному і соціальному контекстах.

Огляд літератури, в якій розглядається проблематика свободи волі і детермінізму, приводить до таких висновків:

1) до цього часу відсутній системний розгляд соціально-філософського і філософсько-правового аспектів поставленої проблеми;

2) наявність в багатьох дослідженнях недалекого минулого ідеологічно навантаженої полеміки потребує ретельної реконструкції позитивного змісту цих робіт і усунення ідеологічного компонента, який уявлявся історично необхідним, але став неактуальним;

3) поява нових історико-політичних реалій потребує всебічного аналізу духовного досвіду усієї людськості в аспекті розуміння свободи волі, її природних і соціальних чинників та обмежень. Наскільки нам відомо, такого дослідження у вітчизняній літературі поки що немає, як немає його ні в країнах колишньої радянської імперії¹, ні в далекому зарубіжжі.

Ці висновки дають змогу говорити про актуальність комплексного дослідження свободи волі, програма якого припускає вирішення таких завдань:

— з'ясування феноменології і логіки постановки та вирішення даної проблеми у світовій і вітчизняній філософії та правовій формі суспільної свідомості;

— встановлення кореляцій між філософськими концепціями свободи волі і політико-правовими теоріями та відповідною практикою в конкретно-історичних умовах різних цивілізацій минулого;

— аналіз найбільш впливових сучасних філософських і філософсько-правових концепцій свободи волі та ступеня їх практичної реалізованості в державній політиці.

Зрозуміло, що задовільне вирішення усіх цих основних завдань може виявитися непосильним для одного, навіть найбільш працездатного і талановитого автора. Ще у 1904 р. один із найвизначніших істориків філософії і найбільш глибоких дослідників свободи волі В. Віндельбанд відзначав, що «досі немає докладної історії цього питання, для складання якої було б потрібним людське життя»². Таким чином, навіть виконання першого із зазначених завдань може потребувати спільних зусиль однодумців, які можуть стати в

¹ Див.: Шрейдер Ю. А. Свобода как творческая ориентация в мире // Вопр. философии. 1994. № 1. С. 85.

² Віндельбанд В. О свободе воли // Избранное. Дух и история. М. 1995. С. 511.

нагоду й при реалізації другого та третього завдань програми.

Оскільки без історичного аналізу ми будемо прирічені на «винахід велосипеда», є сенс більш докладно розглянути його методологічні підстави.

Відображення найскладнішого і динамічного взаємозв'язку свободи волі та різних форм природної і соціальної детермінації, як правило, здійснюється або в синхронічному плані, який виносить «за дужки» часові параметри, або в плані діахронічному, тобто часовому та історичному. «Синхронізація» у сучасному стилі мислення зобов'язана своїм походженням механістичному матеріалізму XVII—XIX століть і реакції на нього спекулятивно-романтичної та прагматичної думки. «Як тільки в якійсь-то мірі знову відродилася майже повністю з 1848 року загибла філософія, вона зайнялася спочатку розмежуванням з механістичним натуралізмом, а потім з ще більшою наполегливістю з історією»¹. До числа найбільш авторитетних прибічників аісторичного напрямку в інтерпретації свободи волі можна віднести Е. Кассирера, який вважає, що «метафізична проблема свободи волі не релевантна збагненню логічного характеру і епістемологічних категорій, притаманних історії»².

Діахронічний же аналіз припускає послідовне і передусім емпіричне вивчення історії, що підводить до збагнення істини сучасності. Особливістю пропонованого нами підходу є той момент, що емпіричним матеріалом виступають ідеї та теорії, їх взаємодія і конкуренція, забуття, ігнорування або навіть просте незнання яких є характерним для деяких претендуючих на фінальність і у будь-якому разі на оригінальність версій свободи волі.

Одним з найбільш авторитетних представників діахронічного радикального емпіризму ХХ ст. є А. Тойнбі, який виступав проти спекулятивного «присуджування» історичних фактів до якоїсь-то, нехай і зовнішньо привабливої і логічно упорядкованої схеми, в принципі чужої кропітким емпіричним спостереженням та узагальненням. Заперечуючи тим, хто розглядає історію як джерело лабораторного конструювання довільних теорій за зразком прийнятих в природничих і технічних науках, які допускають часовий параметр всього лише як байдужу до перебігу подій (по крайній мірі в межах ньютонівського мікросвіту) усюди щільну функцію, А. Тойнбі пише: «Чому ми повинні вважати, що науковий метод, створений для аналізу неживої природи, може бути перенесений

¹ Кассирер Э. Лекции по философии и культуре // Культурология. ХХ век. М., 1995. С. 122.

² Там же.

в історичне мислення, яке припускає дослідження людей та їх діяльності? Коли професор історії називає свій семінар «лабораторією», чи не відгорожується він тим самим від свого природного Середовища?»¹ На думку А. Тойнбі, яка повністю узгоджується з відомою «критикою» історицизму К. Поппером², немає ніякого сенсу в утилітаристських очікуванням прогностичного типу від історичного дослідження. «Наше посмертне вивчення загиблих цивілізацій не дозволяє нам скласти гороскоп нашої власної»³. Тут ми не можемо повністю приєднатися до думки Тойнбі — Поппера. Історія взагалі та історія ідей зокрема дійсно має культурну цінність сама по собі. Але вона може багато чому навчити нас, розширяючи горизонт нашого теоретичного і актуального світобачення не стільки знанням «вже пройденого» людською думкою, скільки головним чином стимулячи до нової рефлексії, виникаючими при зіставленні минулого досвіду з сучасністю.

Дозволимо собі відступ в аналогію. Власне «культура» розпочинається «по той бік» прагматичного інтересу, тому-то нею й нехтують так звані «ділові люди» — вона не дає прибутку, зате захоплення нею дуже швидко приносить непереносимі для психіки «ділової людини» збитки. Користуючись минулим досвідом, тобто культурою, прагматик черпає з неї усе, що зможе, навіть не припускаючи для себе можливим якимось-то брати участь в її розвитку. Саме так поступає й претендуючий на оригінальність широко відомий автор⁴, який ігнорує історію проблеми свободи і від «свого імені» викладає думки, ранні формулювання яких можна знайти у творах Платона, Арістотеля, Гегеля, Маркса і навіть Леніна, з висловлюваннями котрого автор не згоден, хоча основна ідея його книжки полягає в деталізації улюбленого ленінського протиставлення «свободи для» «свободі від». Ми маємо на увазі не тільки самого цього автора, а й багатьох інших самовпевнених «філософів свободи», особливо екзистенціалістського і постмодерністського напрямків.

Виходячи із цих міркувань, ми при розгляді історії проблеми припускаємо максимально повно експонувати тексти, що відносяться до неї, свідомо нехтуючи можливими докорами в начотництві на цитатництві. На нашу думку, саме відсутність повної ретроспективи осмислення свободи волі на підставі текстуального аналізу не тільки створює можли-

¹ Тойнбі А. Постигание истории. М., 1991. С.

² Див.: Поппер К. Нищета исторцизма // Вопр. философии. 1992. №№ 8—10.

³ Тойнбі А. Цивилизация перед судом истории. М.; СПб, 1995. С. 26.

⁴ Див.: Берлин П. Четыре эссе о свободе. Лондон, 1992.

вість несумлінного маніпулювання ідейною спадщиною, а й істотно перешкоджає її продуктивному аналізу.

Уявляється, що методологічно виправданим буде не беззастережне примкнення до одного з охарактеризованих вище підходів, а їх синтетичне об'єднання. Таким чином можна відтворити цілісну картину того, що в історії було зроблено для осмислення проблеми свободи волі і детермінізму, що робиться в наші дні, а що поки залишається за межами дослідницьких можливостей.

Спроба такого поєднання не є новою. Про її бажаність і продуктивність говорили що Гегель, Маркс, Енгельс, а отже, й усі вітчизняні автори радянського періоду. Інша справа, що ці заяви не підкріплювалися фактично, залишаючись всього лише намірами, відтиснутими есхатологічним історичистським схематизмом. Проте саме представникам німецької філософії ХІХ ст. належить пріоритет висунення ідеї такого синтезу, і ми вважаємо своїм обов'язком нагадати про це. У Гегеля ця ідея висловлена так: «Зображення царства думки філософськи, тобто в його власній імманентній діяльності, або, що те ж саме, в його необхідному розвитку, повинно ... явитися новим підприємством і притому таким, що розпочинає усе з самого початку. Вказаний же набутий (історичний — С. Ц.) матеріал ... повинен розглядатися як необхідна умова, як передумова, яка заслуговує на нашу вдячність, хоча цей матеріал лише де-не-де дає нам слабку нитку чи мертві кістки скелета, до того ж це перемішані між собою в безладі»¹. Вже у Гегеля в цілому вірне бачення ролі емпіричного матеріалу ускладнюється історичистською «необхідністю» розвитку «царства думки». Ще рел'єфніше історичистська претензія на єдину необхідність виявленої в попередній історії, але всього лише однієї з найважливіших траєкторій, виражена в хрестоматійному тексті: «З чого розпочинається історія, з того ж повинен розпочинатися й хід думок, і його подальший рух уявлятиме собою не що інше, як відображення історичного процесу в абстрактній і теоретично послідовній формі; відображення виправлене, але виправлене відповідно до законів, які дає нам дійсно історичний процес»². Сьогодні ми вже знаємо справжню ціну слідкування відкритим в марксизмі «законам» і з урахуванням цього знання можемо прийняти лише загальне посилення про методологічну виправданість поєднання історичного і теоретичного підходів.

¹ Гегель Г. В. Ф. Наука логики. М., 1970. Т. 1. С. 81—82.

² Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 13. С. 497.

Ефективне застосування принципу єдності історичного і теоретичного потребує вирішення сполучених з ним питань. Яким повинен бути спосіб викладення результатів, одержаних в ході логіко-історичного аналізу? Чи має він бути підкорений з'ясовуванню історичних деталей або побудові логічно бездоганняй проблемі, яка стирає численні повороти, зигзаги, відступи, періоди застою в історичному русі?

Разом з тим спосіб викладення має містити в собі їх відмінності та протилежність. Логіко-історичного прогресу у вирішенні філософських проблем за межами їх постановки і постійного розвитку услід за розвитком суспільної практики і пізнання не існує. Тому, як справедливо вважають київські історики філософії, «логічний аналіз не повинен носити чисто абстрактний характер, він потребує постійного стикання з дійсністю, з реальним, об'єктивним історичним процесом»¹. Нехтування історичними реаліями (фактами суспільного життя, текстами, спадковістю в постановці та вирішенні філософських проблем), підганяння історичного процесу під логічну схему в гегелевській філософії, а в наші дні історичний нігілізм К. Поппера і П. Фейєрбенда з неминучістю обертаються формалізмом. Логічний аналіз не тільки потребує постійного стикання з дійсним історичним процесом. Логіка пізнання історичного минулого є вторинною щодо цього минулого і має бути виведеною з історичних фактів, узятих в їхній повноті, максимально доступної стосовно до наших завдань. Тому методологічну основу способу викладення складає аналітико-описовий підхід як конкретна форма прояву єдності історичного і логічного. Виправданість такого підходу переконливо показана О. С. Богомолвим і Т. І. Ойзерманом: «Було б серйозною помилкою недооцінювати значення аналітично-описового дослідження історичного процесу, яке, зрозуміло, не позбавлене теоретичних, методологічних передумов. Значення такого дослідження... в тому, що воно встановлює факти, дає їх порівняльну оцінку, виявляє їх ставлення один до одного... Таке дослідження процесу утворює основу його теоретичного дослідження»². Природно, при цьому історичний аналіз повинен підводити до вирішення сучасних проблем, а не уводити від них, концентруючись на милуванні винайденими «антикварними реліквіями» і відтворенні із мертвих кісток теоретичними реконструкціями.

У світлі вищезазначеної програми історичний аналіз входить як невід'ємна складова частина в сучасний соціально-

¹ Методологические основы историко-философского знания / И. В. Бычко, А. К. Бычко, Е. К. Быстрицкий и др. К., 1984. С. 79.

² Богомолв А. С., Ойзерман Т. И. Основы теории историко-философского процесса. М., 1983. С. 267.

філософський, філософсько-правовий та політико-правовий дискурс. Вчення мислителів минулого утворюють концептуально-сміслові ядра багатьох реалізованих тільки в ХХ ст. політико-правових проєктів. Так, К. Поппер (при всьому неприйнятті ним історизму) переконливо показав, що в основі тоталітарних режимів ХХ ст. лежить соціальна утопія Платона¹. Постійно звертається до авторитетів минулого (Платона, Арістотеля, Августина, Макіавеллі, Локка, Бентона) й О. Хейфе, обговорюючи перспективи найближчого політико-правового розвитку². Історія тут актуалізується, діахронічно синхронізується з сучасністю.

Що стосується сучасних концепцій, то в їх аналізі ми не вважаємо себе пов'язаними якоюсь-то заздалегідь встановленою школою переважань подібно до горезвісного «монаїзму», який примушував дивитися на багатоманітність філософсько-правової думки крізь прицільну щілину «основного питання філософії» або «класового підходу». Єдиними критеріями оцінки для нас слугують наукова сумлінність, аргументованість та аутентичність поглядів тих чи інших мислителів минулого і сучасності духовної ситуації епохи, яку вони переживають, а також наявність в них деяких інваріантних шляхів осмислення проблеми свободи волі. Сама ж ця проблема, на нашу думку, не має фінальних рішень, можливість яких означала б припинення людської історії. Адже, як справедливо вважає А. Веллмер, «свобода не така річ, яку коли-небудь зуміли і реалізувати в остаточному і завершеному розумінні»³.

Надійшла до редколегії 02.12.96

Л. В. ПЕТРОВА, доц. НЮА України

ДЖЕРЕЛА ПРАВА

(критичний методологічний дослід)

Вступ України до Ради Європи і прийняття відповідних міжнародних зобов'язань потребують від юристів набуття досвіду та вмінь, котрі б відповідали європейському рівню вимог, потрібних для юридичної роботи. Сьогодні в світі не існує цілком замкнутих національних систем права. Нині

¹ Див.: Поппер К. Открытое общество и его враги. М., 1992.

² Див.: Хейфе О. Политика, право, справедливость. М., 1994.

³ Веллмер А. Модели свободы в современном мире // Социологос 1. Общество и сферы смысла. М., 1991. С. 37.